

УДК 821.161.2-1.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.6/27.204633>**Валерія КОРОЛЬОВА,***orcid.org/0000-0002-7482-0517*доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мовиДніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна) *koroliova@i.ua***ПРОСТОРОВИЙ КОНЦЕПТ «СХІД» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті проаналізовано вербалізацію концепту «схід» у сучасній українській літературі. Визначено актуальність концептуального дослідження «сходу» соціальними трансформаціями в суспільстві. Мета статті полягає в окресленні специфіки ядра концептосфери «схід», виявленні основних її асоціативних зв'язків та специфіки досліджуваного концепту. Власне концепт «схід» витлумачуємо як інформаційну структуру свідомості, організовану в певний спосіб одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, серед особливостей якого обов'язкова мовна вербалізація, належність усім представникам тієї чи тієї лінгвокультури, визначена структура (поняттєвий, образний і ціннісний компоненти). Серед поняттєвих компонентів структури аналізованого концепту виділено «сторона світу» + «країна» + «частина материка», що узусно не мають оцінних конотацій. Утім стереотипні асоціації зі Сходом нашаровують певні аксіологічні характеристики на зміст цього концепту. Позитивна чи негативна оцінка концепту переважно зумовлена хронотопом художнього твору. Поширені асоціації Заходу з раціональністю й екстравертністю, а Сходу з антираціональністю й інтровертністю нашаровують оцінні характеристики на зміст концептів, що спричинює їх протиставлення в сучасній літературі.

Основними образними асоціативними зв'язками концепту «схід» є уподібнення іншому світові, мандрівкам, екзотичності тощо. Усі ці компоненти є диференційними частинами концепту «схід», що дають змогу вербалізувати домінуюче значення «простір». Специфіка аксіологічних зв'язків концепту полягає в історичній зміні поглядів на східну ментальність, стереотипне сприйняття якої зазнає на сучасному етапі розвитку людства істотних змін.

Ключові слова: концепт «схід», ядро концептосфери, оцінне маркування, асоціативні характеристики.

Valeria KOROLIOVA,*orcid.org/0000-0002-7482-0517*Doctor of Philology, Associate Professor,
Head of the Department of Ukrainian Language
of Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine) *koroliova@i.ua***“EAST” SPACE CONCEPT IN MODERN UKRAINIAN LITERATURE**

The article analyzes verbalization of “East” concept in contemporary Ukrainian literature. The relevance of the conceptual study of “East” by social transformations in society is determined. The purpose of the article is to outline the core of the sphere of concepts of «East», to identify its main associative relations and key features of the concept under study. Actually “East” concept is interpreted as an information structure of consciousness organized in a certain way unit of memory containing a set of knowledge about the object of cognition, among the features of which is obligatory linguistic verbalization belonging to all representatives of language culture, the structure is defined (conceptual, imaginative and value components). The following conceptual components of the structure of the analyzed concept include: “cardinal point” + “country” + “part of the mainland”, which have no appreciable connotations. However, stereotypical associations with the East lay some axiological characteristics on the content of this concept. Positive or negative evaluation of the concept is mainly due to the chronotype of the work of art. Widely spread associations of the West with rationality and extroversion and the East accordingly with anti-rationality and introversion lay down evaluative characteristics for the content of concepts, which causes them to be contrasted in contemporary literature.

The main imaginative associative links of the concept of East are similarities to the rest of the world, travel, exoticism and more. All of these components are differentiating parts of the East concept, which make it possible to verbalize the dominant meaning of space. The specificity of axiological connections of the concept is historical change of views on the Eastern mentality, stereotypical perception of which is undergoing at the present stage of development of humanity significant changes.

Key words: “East” concept, core of sphere of concepts, evaluating marking, associative characteristics.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризує процеси глобалізації, переорієнтації загальнолюдських цінностей, активізації міжкультурної комунікації. Ці чинники соціальної трансформації посилюють зацікавлення давнім протистоянням Сходу й Заходу як традиції й сучасності.

Загалом, одним з основних універсальних понять будь-якого народу є «простір» як первинний концепт, що найпершим був вербалізований у мові. Дослідники визначають просторовий концепт (разом із концептами об'єкта, руху, місця та дії) як базовий у свідомості людства. Водночас цей загальний міжетнічний концепт подекуди отримує істотні експресивні нашарування в різних картинах світу, зокрема й в українській. Концепт «схід» становить значущий елемент просторової мовної картини світу, однак він ще не був об'єктом лінгвістичного дослідження на матеріалі сучасної української літератури, що й зумовлює актуальність нашої наукової розвідки.

Аналіз досліджень. Перш ніж подати інтерпретацію концепту «схід» у новітній українській літературі, зупинимося на генезі концепту загалом та його визначеннях. Важливою ознакою концепту є здатність поставати маркером етнічної картини світу, вбирати культурологічні (світські, релігійні, міфопоетичні) смисли, що дає підстави вважати концепт феноменом не лише мовно-культурного, а й культурно-семіотичного плану, оскільки концепт здатний відбивати й «мовчазні смисли» культурних даностей найширшого кола семіотичних систем, основною з яких є мовна (Слухай, 2002: 468).

У широкому трактуванні концепт – елемент мовної картини світу, що дає змогу колективній або індивідуальній свідомості отримати, опрацювати й зберегти певний обсяг інформації про навколишній світ. Концепт входить до поняттєвого апарату когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології. Остання тлумачить концепт як «умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне вивчення мови, свідомості і культури» (Карасик і др., 2001: 75). Подібне трактування концепту пропонує також Т. Космеда, зазначаючи, що «концепт охоплює весь зміст слова (і денотативно-сигніфікативний, і конотативний, і ширше – прагматичний)» (Космеда, 2000: 153).

У лінгвокогнітології оперують концептом, що здебільшого охоплює знання, думки, уявлення пересічного носія мови про певний реальний чи уявний об'єкт (Краснобаєва-Чорна, 2006: 70). Концепт сприймають як польову структуру, до складу якої входить ядро й виділяється периферія. До ядра уналежнюємо лексему, що репрезентує ім'я концепту та відповідні його словоформи. Найближчу периферію становлять однокореневі утворення, дальню

периферію – ознаки, що характерні для концепту в конкретній інтерпретації носіїв мови.

У цьому разі важливим вважаємо розмежування структури концепту та його змісту. Польова організація концепту відбиває його змістовий план, а ціннісні й образні характеристики концепту є основою структурного моделювання.

Отже, аналізуючи концепт «схід», витлумачуємо його як інформаційну структуру свідомості, організовану в певний спосіб одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, набутих через взаємодію п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого (Селіванова, 2006: 256). Серед особливостей, що характеризують концепт, лінгвісти виокремлюють такі:

- 1) концепт завжди має мовну вербалізацію;
- 2) концепт «належить» усім представникам тієї чи тієї лінгвокультури;
- 3) структуру концепту складають поняттєвий, образний і ціннісний компоненти.

Питанню вивчення специфіки концепту «схід» на матеріалі інших мов присвячено праці таких мовознавців, як Е. Жевна (Жевна, 2007), С. Мацкевич (Мацкевич, 2014) та ін.

Мета статті – аналіз мовного вираження концепту «схід» у сучасній українській літературі. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: окреслення специфіки ядра концептосфери «схід», виявлення основних її асоціативних зв'язків та специфіки досліджуваного концепту. Джерельною базою дослідження стали прозові твори української літератури ХХІ ст. загальною кількістю понад 200 мовних одиниць, що вербалізують аналізований концепт.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві доведено, що кожна окремішня мова має свій спосіб концептуалізації дійсності, членування навколишнього світу. На думку Л. Міллер, художні концепти унаочнено й в індивідуальній свідомості, і в колективному позасвідомому (Міллер, 2004: 4–16). Отже, індивідуалізований вияв концепту, об'єктивований у художніх творах, безпосередньо репрезентує концептосферу того чи того народу, постаючи її частиною. У такому разі ми можемо говорити про специфіку української вербалізації концепту «схід», спираючись на українськомовний художній дискурс.

Аналізуючи концепт «схід» у сучасній літературі, ми зважали на такі компоненти-кореляти його структури, як «сторона світу» + «країна» + «частина материка». Відповідною словниковою дефініцією концепту приймаємо статтю із тлумачного словника: «1. Одна із чотирьох сторін світу: а) сторона світу між півднем (північчю) і сходом; б) напрямом,

бік, протилежні південному (північному) заходу. 2. Частина обрію, де сходить сонце. 3. Частина материка, протилежна Західній Європі; країни на цій частині материка» (ВТССУМ, 2002: 1222). Значення лексеми «обрій, місце, де сходить сонце» до уваги не беремо.

Цілісна концептуальна назва здебільшого вербалізована в досліджуваних текстах власним іменем Схід зі значенням «країн на материковій частині, протилежній Європі», напр.: <...> там, на **Сході**, індастріал гинув так само катастрофічно, як і природи (Ю. Андрухович); *Слідом ішли батько Компанійця і мати Надії – красуня Сходу, більші схожа на сестру, аніж на матір* (В. Савченко); <...> *потрусив у «Пенні Маркт» купити картофелен салат, який заходив так само легко, як і виходив з організму не підготовленої до німецьких харчових приколів людини зі Сходу* (Кузьма Скрябін).

Іншим значенням концепту «схід» є найменування частини світу, напряму, протилежному заходу, напр.: *Восени 1951 року було би не дивно рушити на захід – тоді навіть схід почав повільно переміщатися у тому керунку* (Т. Прохасько); *Отак я сидів і хлюпав воду на стомлене, але загартоване триптижневим вояжем тіло, думаючи про те, що я таки зробив це: я перетнув усю Мексику із заходу на схід, від Акапулько до Канкуна, від Тихого до Атлантичного океану* (М. Кідрук).

Узуально ці значення є оцінно-нейтральними, без аксіологічних конотацій. Утім стереотипні асоціації Заходу з раціональністю й екстравертністю, а Сходу з антираціональністю й інтровертністю нашаровують оцінні характеристики на зміст цього концепту.

Загалом у сучасній літературі спостерігаємо активне протиставлення концептів «схід» і «захід», до того ж фіксуємо це в різних просторових масштабах (місто, країна, планета, всесвіт), напр.: *У Божому царстві – два відділи: Заходу і Сходу* (В. Дрозд); *Цілий всесвіт замкнувся у степових межах між Сходом і Заходом* (Д. Білий); *Астрід повторювала, що у такий спосіб, через її посередництво, цей смердючий, проклятий, несправедливий, зажертий буржуазний Захід поділиться своїм засраним багатством (через моє посередництво) з напівголодним і скаліченим Сходом* (Ю. Андрухович).

Відчутною є й вербалізація цього протистояння в межах України, напр.: *Саме це і є однією з причин, якою дослідники мотивують необхідність поділу країни на Схід і Захід, адже виразно проєвропейська орієнтація західних територій зовсім не пасує до зросійщеного і осовєченого (один із термінів сепаратистського дискурсу) Сходу* (Н. Сняданко); <...> *послугується західна преса, пишучи про нинішню ситуацію в Україні, політичними міфами*

російського виробу (про гаданий «розкол» України на Схід і Захід, на «проросійську» та «прозахідну», російськомовну та україномовну частини <...> (О. Забужко).

Семантичний арсенал концептів розширено завдяки ад'єктивним словосполученням, що вербалізують їх протиставлення, напр.: *Як і всім, хто опиняється в Берліні вперше, їй було цікаво з'ясувати, які саме квартали раніше належали до східної, соціалістичної частини, а які – до західної* (Н. Сняданко).

Подекуди таке протиставлення стає стилетвірним засобом у художньому тексті, передаючи, зокрема, внутрішні суперечності головних героїв, напр.: *Він утікав од Азії, і далі й далі на Захід, йому пересихало в роті від самого слова «схід», він хотів забути і Азію, і Схід, визволитися з-під їхньої руйнівної влади, порятуватися в звичному спокої Європи, в точній геометрії її міст і розпланованості її душі, йому здавалося, що вже в першій європейській жінці він знайде вибавлення від тої первісної азійської хтивості, яка отруїла йому кров і душу* (П. Загребельний).

Образ концепту «схід» розкривається за допомогою сполучуваності імені концепту з різноманітними ад'єктивами, що підтверджують позитивне або негативне сприйняття досліджуваного концепту, який зреалізовано в сучасному художньому дискурсі, напр.: <...> *де та китайська стіна, що могла би відгородити цивілізовану Європу від дикого Сходу* (В. Слапчук); *Батько почав розповідати, що він дуже багато читав про магічний Схід* (Н. Сняданко); *Мореплавці сонячного Сходу полінезійці-маорі, долаючи багатотисячні відстані, теж звіряли свій шлях за зірками* (Л. Тендюк). Серед інших ад'єктивів найуживанішими є *чужий, жорстокий, ворожий, хижий, тривожний, депресивний, інший, багатий, оманливий, величний, арабський, незбагненний, вічний, європейський, благословенний, правдивий* та ін.

Зауважимо, що оцінне маркування концепту залежить від змалюваної епохи: що сучасніші події, зображувані у творі, то більше позитивних аксіологічних характеристик має концепт. Єдиний виняток становлять твори, обмежені сучасним українським хронотопом.

Варто узагальнити, що уявлення про цей просторовий концепт завдяки метафоричній концептуалізації пов'язані в асоціативному аспекті найчастіше з такими поняттями:

1. Схід як особливий світ, напр.: <...> *це Схід, а отже, матеріальне тут ніколи не набуває вирішального значення* (Ю. Андрухович); *Іякби його не витягли зі Сходу рідні та друзі, сплативши величезний штраф, хтозна, чи почув би хтось історію цього чоловіка* (Н. Доляк).

2. Схід як мандрівка, жага нового, напр.: *Цілков нове державне утворення у той час приваблювало багатьох мандрівників на Схід* (Ю. Андрухович); *Та грошей і на півквітка до оманливого Сходу не вистачить* (Люко Дашвар).

3. Схід як інакшість (культури, релігії, традицій), напр.: *У кав'ярнях таємниче заговорили про незабарний прихід якогось месії зі Сходу, який дасть змогу жити в собі, у власному всесвіті, зовсім не виходячи в життя, де приїжджі збивають з ніг ковбасами* (В. Тарнавський); *Франсуа тільки порадив із цього, адже почував себе в екзотичному середовищі Сходу як удома* (Л. Клименко).

Усі ці компоненти є диференційними частинами концепту «схід», що дають змогу вербалізувати домінантне значення «простір». Розширюючи аналізовану концептосферу, можемо назвати поняття, з якими найтісніше корелює ядерний компонент – лексема «схід», зокрема: філософія, війна, мудрість, краса, мандрівка, напр.: *Знали її таємниці, відкриті*

прадавними мудрецами на Сході (В. Єшкілев); *Книга, в якій зібрані притчі Сходу, перетворилася так само на книгу з одним-єдиним Словом* (Ю. Винничук); *Натомість Вольдемар з Даугавпілса, ветеран молодіжних рухів і паломництва на Схід, пробуджує в ньому безсонний потяг до анаші* (Ю. Андрухович).

Висновки. Отже, вербалізація просторового концепту «схід» у сучасній українській літературі зумовлена й особливостями загальнолюдського сприйняття сходу, і власне українською ментальністю. Основними образними асоціативними зв'язками є уподібнення іншому світові, мандрівкам, екзотичності тощо. Специфіка аксіологічних зв'язків концепту полягає в історичній зміні поглядів на східну ментальність, стереотипне сприйняття якої зазнає на сучасному етапі розвитку людства істотних змін. Перспективу подальших розвідок окресленої проблеми вбачаємо в дослідженні периферійних зон концептосфери «схід» у сучасному художньому дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і головн. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
2. Жевна Е. Особенности репрезентации концептов «запад» и «восток» в поэтическом дискурсе. *Лингвистика и поэтика в начале третьего тысячелетия* : Международная научная конференция. Москва, 2007. С. 51–54.
3. Карасик В., Слышкин Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж : ВГУ, 2001. С. 75–80.
4. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 349 с.
5. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе концепт. *Українська мова*. 2006. № 3. С. 67–79.
6. Мацкевич С. Концепт и слово «восток» в языке произведений И. Бунина: к вопросу об основаниях художественной концептуализации. *Вестник Московского государственного университета. Серия «Русская филология»*. 2014. № 5. С. 43–48.
7. Миллер Л. Лингвокогнитивные механизмы формирования художественной картины мира (на материале русской литературы) : автореф. дис. ... докт. филол. наук. Санкт-Петербург, 2004. 44 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
9. Слухай Н. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ : Логос, 2002. № 7. С. 462–470.

REFERENCES

1. Krupa M. Linhvistychnyi analiz khudozhnyoho tekstu: pidruchnyk [Linguistic analysis of literary text]. Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 2005. 416 p. [in Ukrainian]
2. Pidhorna A. Avtorska model svitu yak odna iz form realizatsii indyvidualnoi kontseptualnoi kartyny svitu (na materialy tvoriv sester Bronte) [The author's model of the world as one of the forms of realizing the individual conceptual picture of the world] // *Naukovi zapysky*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V.Vynnychenka, 2009. Vyp.81 (3). P. 389-391. [in Ukrainian]
3. Pidhorna A. Linhvistychnyi analiz khudozhnoho tekstu (na materialy tvoriv sester Bronte) [Linguistic Analysis of the Artistic Text] // *Nova filolohiia: zb. nauk. prats / hol. red. V. M. Manakin. Zaporizhzhia: ZNU, 2010. № 43. P. 111-116. [in Ukrainian]*
4. Khardak D. V. Emilia Bronte i yeyo roman «Hrozovoi pereval» [per. z anhл.] [Emilia Bronte and her novel Wuthering Height] [trans. from English.]. M. : Prohress, 1963. 283 p. [in Russian]
5. Armstrong N. Emily Bronte In and Out of Her Time // *Genre*. 1982. № 15. P. 243–246.
6. Brontë E. *Wuthering Heights*. N. Y. : W. W. Norton & Company, 2002. 464 p.
7. Dawson T. The Struggle for Deliverance from the Father : The Structural Principle of Wuthering Heights // *Modern Language Review*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. P. 289–304.
8. Glen H. *The Cambridge Companion to the Brontës*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 252 p.
9. Macovski M. S. *Wuthering Heights and the Rhetoric of Interpretation* // *English Literary History*. 1987. № 2. P. 363–384.
10. Pykett L. *Genre and Genre in Wuthering Heights : Gothic Plot and Domestic Fiction*. L. : Macmillan, 1989. P. 71–85.
11. Woolf V. *Collected Essays*. N. Y. : Brace & World, 1967. 192 p.